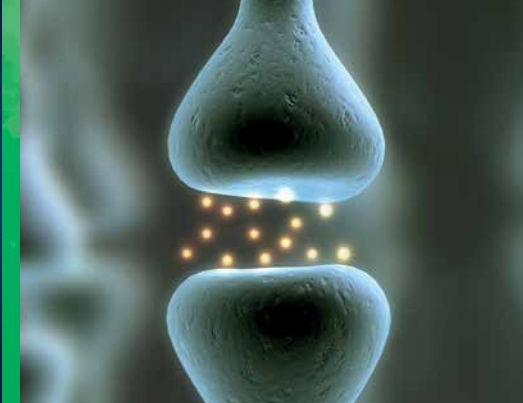
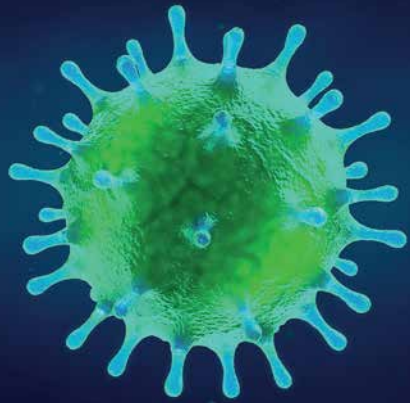

TERMINY · WYKRESY · SCHEMATY

ATLAS

BIOLOGICZNY

LICEUM I TECHNIKUM

Definicje, wykresy i schematy,
które uporządkują wiedzę
przydatną na maturze
i skutecznie przygotowują do egzaminu

ATLAS

BIOLOGICZNY

TERMINY · WYKRESY · SCHEMATY

LICEUM I TECHNIKUM

Definicje, wykresy i schematy,
które uporządkują wiedzę
przydatną na maturze

WYDAWNICTWO

Tekst:

Małgorzata Baran

Projekt okładki:

Dirty South Design

Projekt wnętrza, skład i przygotowanie do druku:

TYPO 2 Jolanta Ugorowska

Redakcja:

Tomasz Łabonarski

Korekta:

Agnieszka Niegowska

Ilustracje:

Marcin Kot (4–110)

Kamil Mieszczakowski (111–127)

© Copyright by Wydawnictwo SBM Sp. z o.o., Warszawa 2021

Wydanie I

Wydrukowano w Polsce

Wydawnictwo SBM Sp. z o.o.
ul. Sułkowskiego 2/2
01-602 Warszawa

 www.WYDAWNICTWO-SBM.pl

Spis treści

CYTOLOGIA Z ELEMENTAMI GENETYKI	4
Podział komórek ze względu na ukształtowanie jądra komórkowego	4
Kwasy nukleinowe – nośniki informacji genetycznej	4
Występowanie kwasów nukleinowych	6
Kierunek przepływu informacji genetycznej	6
Kod genetyczny	6
Materiał genetyczny u eukariontów. Ilość materiału genetycznego w komórce	7
Chromosomy	9
Autosomy i heterosomy	10
Liczba jąder w komórce	11
Budowa jądra komórkowego	11
Podziały jądra komórkowego	12
Cykl życiowy komórki	12
Mitoza	13
Profaza	13
Metafaza	14
Anafaza	14
Telofaza	14
Mejoza	14
BUDOWA I FUNKCJE KOMÓRKI	17
Błona białkowo-lipidowa	17
Cytoplazma	19
Siateczka wewnątrzplazmatyczna (retikulum endoplazmatyczne)	20
Aparat Golgiego	21
Lizosomy	21
Wakuola	21
Chloroplast	22
Plastydy	22
Mitochondrium	23
Ściana komórkowa	23
WIRUSY	25
PRIONY	26
WIROIDY	26
BAKTERIE	27
TKANKI ZWIERZĘCE	30
Tkanki nabłonkowe	30
Tkanki mięśniowe	31
Tkanka nerwowa i glejowa	32
Tkanka łączna	34
ZWIERZĘTA	39
Gąbki (<i>Porifera</i>)	39
Jamochłony (<i>Coelenterata</i>)	40
Płazińce (<i>Platyhelminthes</i>)	43
Nicieńce (<i>Nematoda</i>)	45
Pierścienice (<i>Annelida</i>)	46
Stawonogi (<i>Arthropoda</i>)	48
Mięczaki (<i>Mollusca</i>)	56

Szkarłupnie (<i>Echinodermata</i>)	60
Strunowce (<i>Chordata</i>)	61
Ostonice (<i>Tunicata</i>)	61
Bezczaszkowce (<i>Acrania</i>)	62
Kręgousto (<i>Cyclostomata</i>)	62
Ryby (<i>Pisces</i>)	63
Płazy (<i>Amphibia</i>)	66
Gady (<i>Reptilia</i>)	69
Ptaki (<i>Aves</i>)	73
Ssaki (<i>Mammalia</i>)	76
EWOLUCJONIZM	80
Ewolucja człowieka	83
Dowody ewolucji	86
Ewolucja na poziomie populacji	88
EKOLOGIA	89
Czynniki środowiska	89
Oddziaływania między organizmami	93
Obiegi pierwiastków w przyrodzie – cykle biogeochemiczne	93
Krążenie materii i przepływ energii w ekosystemie	94
TKANKI ROŚLINNE	95
ROŚLINY	98
Mszaki	98
Paprotniki	98
Rośliny nasienne	100
METABOLIZM KOMÓRKOWY	104
Kierunki przemian metabolicznych	104
Klasy enzymów	105
Reakcje anaboliczne – fotosynteza	106
Reakcje kataboliczne – oddychanie komórkowe	107
Przemiany cukrów	109
Rozkład tłuszczów	109
Cykl mocznikowy	110
Młyn metaboliczny	110
ANATOMIA	111
Układ kostny	111
Układ mięśniowy	112
Skóra	114
Układ pokarmowy	114
Układ krwionośny	116
Rodzaje połączeń naczyń krwionośnych	117
Układ limfatyczny	117
Układ odpornościowy (immunologiczny)	118
Pierwotna i wtórna odpowiedź immunologiczna	118
Układ oddechowy	119
Układ nerwowy	120
Narządy zmysłów	121
Układ hormonalny (wewnątrzwydzielniczy)	122
Układ wydalniczy	123
Układ rozrodczy	125
Fizjologia ciąży	127

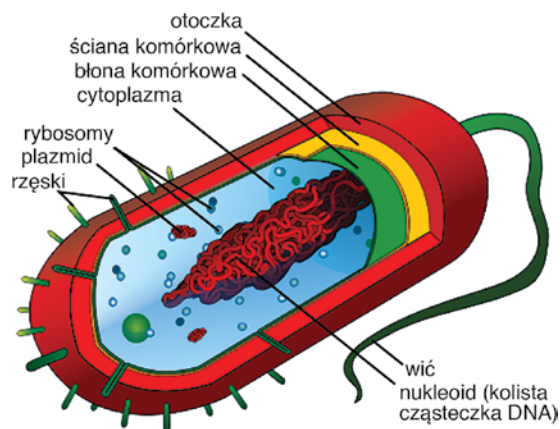
CYTOLOGIA Z ELEMENTAMI GENETYKI

Komórka (cellula) – najbardziej elementarny składnik żywego organizmu, ale i jeden cały organizm.

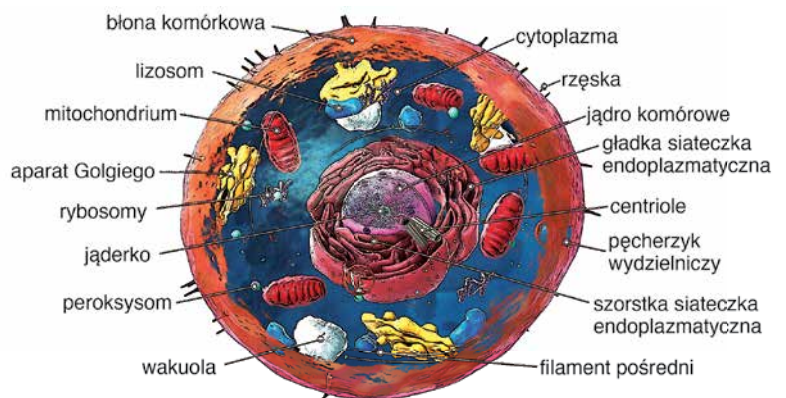
Podział komórek ze względu na ukształtowanie jądra komórkowego

Prokaryonty – do tej grupy należą komórki bez wykształconego jądra komórkowego. Komórka ta posiada jednak materiał genetyczny, tzw. **genofor** – zwiniętą kuliście nić DNA. Leży on w obszarze cytoplazmy, nazywanym nukleoidem. W praktyce oba terminy – genofor i nukleoid – często używane są jako synonimy.

Eukaryonty – do tej grupy należą komórki z wyodrębnionym jądrem komórkowym zawierającym DNA. Jest ono oddzielone od pozostałych organelli komórki oraz cytozolu swoistą podwójną błoną białkowo-lipidową, zwaną kariolemmą.

Komórka prokariotyczna

Komórka eukariotyczna

Kwasy nukleinowe – nośniki informacji genetycznej

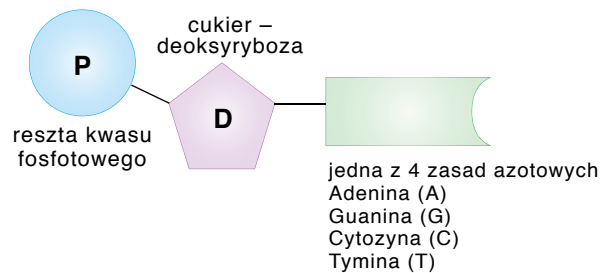
W jądrze komórkowym eukaryontów oraz w komórkach prokaryontów występują **kwasy nukleinowe**. Wyróżniamy kwas deoksyrybonukleinowy, czyli **DNA**, oraz kwas rybonukleinowy – **RNA**. Kwasy nukleinowe zbudowane są z nukleotydów.

NUKLEOTYD = ZASADA AZOTOWA + CUKIER + RESZTA KWASU H_3PO_4

Zasady azotowe wchodzące w skład kwasów, to:

Adenina – A
 Tymina – T
 Cytosyna – C
 Guanina – G
 Uracyl – U

Uracyl wchodzi w skład kwasu RNA zamiast tyminy.

Zasady azotowe łączą się ze sobą według ściśle określonych schematów. Jest to tzw. **zasada komplementarności**. Według niej adenina zawsze łączy się z tyminą wiązaniem podwójnym, natomiast cytosyna łączy się z guaniną wiązaniem potrójnym. Są to wiązania wodorowe.

W kwasie RNA zasada komplementarności jest nieco inna. Tutaj adenina łączy się z uracyłem, gdyż nie występuje tymina.

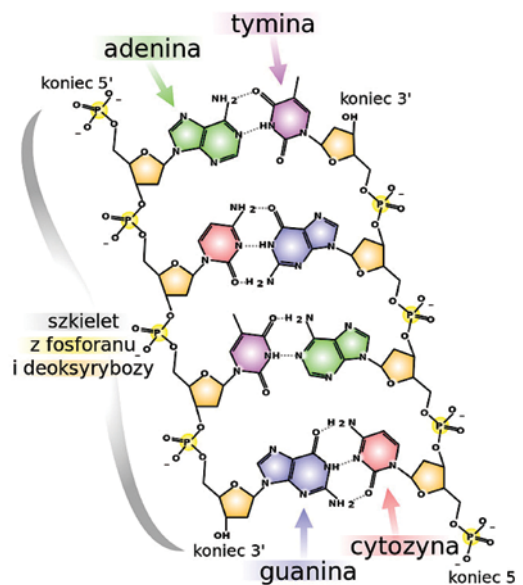
Zasada komplementarności dla DNA

A = T
 C ≡ G

Zasada komplementarności dla RNA

A = U
 C ≡ G

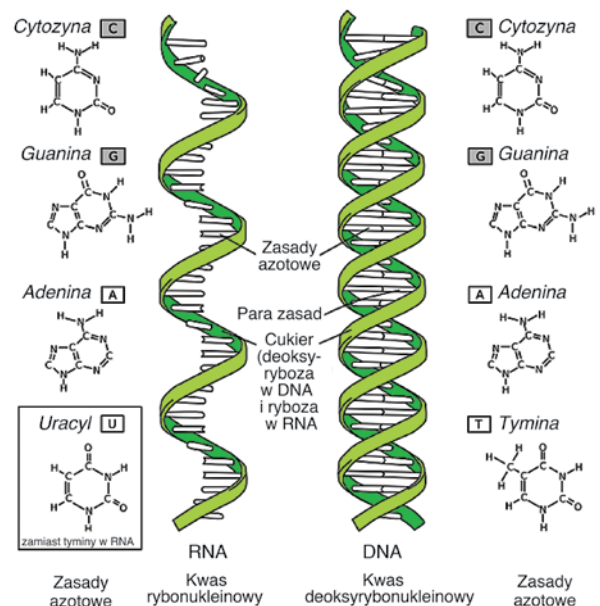
Wiązania podwójne i potrójne to słabe wiązania wodorowe.

Struktura chemiczna

DNA jest kwasem dwuniciowym, przyjmującym kształt podwójnej spirali prawoskrętnej, czyli α -helisy. **Kwas RNA jest jednoniciowy**. Kolejną różnicą pomiędzy kwasami nukleinowymi jest to, że mamy tylko jeden rodzaj DNA, natomiast RNA występuje w trzech wersjach:

- **mRNA** – matrycowy – stanowi matrycę, na której powstaje białko;
- **tRNA** – transportowy – transportuje aminokwasy potrzebne do syntezy białka;
- **rRNA** – rybosomalny – buduje rybosomy biorące udział w syntezie białka.

Porównanie DNA i RNA

Występowanie kwasów nukleinowych

DNA – jądro komórkowe, mitochondria, chloroplasty

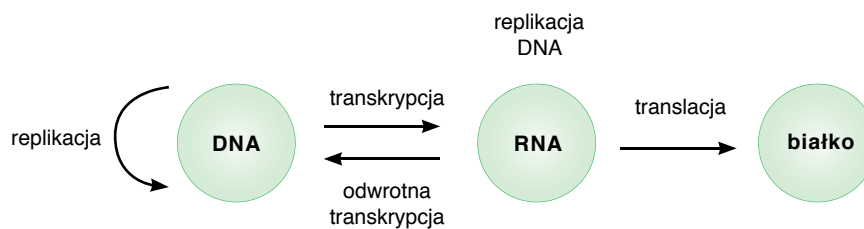
RNA – jądro komórkowe, jąderko, cytoplazma, rybosomy, mitochondria, chloroplasty

Kierunek przepływu informacji genetycznej

DNA jest podstawowym materiałem genetycznym organizmów eukariotycznych. Zawarta w nim informacja genetyczna jest przepisywana w procesie transkrypcji na kwas RNA, a z niego tłumaczona w procesie translacji na kolejność aminokwasów w łańcuchu białkowym.

Może też zachodzić odwrotna transkrypcja – czyli przepisywanie informacji genetycznej z RNA na DNA w przypadku RNA wirusów – oraz replikacja, czyli powielanie ilości DNA.

Kierunki przepływu informacji genetycznej ilustruje poniższy schemat

Kod genetyczny

Jest to sposób, w jaki zapisujemy informację o powstającym w procesie translacji białku.

W kwasach nukleinowych występują pojedyncze nukleotydy, natomiast optymalny zapis kodu genetycznego jest trójkowy. Wynika to z kalkulacji rachunkowych dokonanych przez odkrywców kodu, za co otrzymali oni nagrodę Nobla w 1968 roku.

Cechy kodu genetycznego:

- **trójkowy** – jedna trójka zasad azotowych kwasu nukleinowego to tzw. kodon; jeden kodon zapisuje jeden aminokwas;
- **niezachodzący** – ostatnia litera trójki zasad (kodonu) nie może być pierwszą literą kolejnego kodonu;
- **bezprzecinkowy** – do zapisu kodu nie stosujemy żadnych znaków interpunkcyjnych; nie istnieje kodon oznaczający jakąkolwiek przerwę w zapisie kodu;
- **zdegenerowany** – dany aminokwas może być kodowany przez różną liczbę kodonów; wynika to stąd, że 64 trójki zasad muszą kodować 20 aminokwasów i tak np. aminokwas alanina jest kodowany przez cztery różne kodony;
- **jednoznaczny** – dana trójka zasad koduje zawsze tylko jeden aminokwas;
- **kolinearny** – kolejność trójek w mRNA przekłada się na kolejność aminokwasów w powstającym białku;
- **uniwersalny** – jest identyczny dla wszystkich organizmów na Ziemi, czyli kodowanie aminokwasów odbywa się na takich samych zasadach.

Analizując tabelę kodu genetycznego, zauważamy **trójki START** oraz **STOP – kodony terminacyjne/nonsensowne**. Trójka **START** koduje zawsze metioninę u organizmów eukariotycznych, natomiast trójki **STOP** zawsze kończą syntezę białka.

Są trzy kodony terminacyjne:

UAG – amber (kodon bursztynowy);

UAA – ochre (kodon ochrowy);

UGA – opal (kodon opalowy).

		Druga litera				
		U	C	A	G	
Pierwsza litera	U	UUU } Phe UUC } UUA } Leu UUG }	UCU } UCC } Ser UCA } UCG }	UAU } Tyr UAC } UAA Stop UAG Stop	UGU } Cys UGC } UGA Stop UGG Trp	U C A G
	C	CUU } CUC } Leu CUA } CUG }	CCU } CCC } Pro CCA } CCG }	CAU } His CAC } CAA Gln CAG }	CGU } CGC } Arg CGA } CGG }	U C A G
	A	AUU } AUC } Ile AUA } AUG Met	ACU } ACC } Thr ACA } ACG }	AAU } Asn AAC } AAA Lys AAG }	AGU } Ser AGC } AGA } Arg AGG }	U C A G
	G	GUU } GUC } Val GUA } GUG }	GCU } GCC } Ala GCA } GCG }	GAU } Asp GAC } GAA Glu GAG }	GGU } GGC } Gly GGA } GGG }	U C A G

Tabela kodu genetycznego

Materiał genetyczny u eukariontów. Ilość materiału genetycznego w komórce

Ilość materiału genetycznego w komórce możemy opisać za pomocą dwóch liczb:

2n – liczba diploidalna; określa liczbę chromosomów w komórkach somatycznych, czyli w komórkach ciała
(*soma* – gr. ciało oraz wszystkie tkanki ustroju z wyjątkiem komórek rozrodczych)

1n – liczba haploidalna; określa liczbę chromosomów w komórkach rozrodczych; jest zawsze połową liczby diploidalnej.

		2n liczba diploidalna	1n liczba haploidalna
	Człowiek (<i>Homo sapiens</i>)	46	23
	Kot domowy (<i>Felis domestica</i>)	38	19
	Żaba leopardowa (<i>Rana pipens</i>)	26	13

	Pies domowy (<i>Canis familiaris</i>)	78	39
	Koń domowy (<i>Equus caballus</i>)	64	32
	Muszkawcowa (<i>Drosophila melanogaster</i>)	8	4
	Szpinak (<i>Spinacia oleracea</i>)	12	6
	Jęczmień (<i>Hordeum vulgare</i>)	14	7
	Kukurydza (<i>Zea mays</i>)	40	20

Wyjątkiem jest muł: $2n = 63$. To zwierzę jest hybrydą bezpłodną

Materiał genetyczny dziedziczymy zawsze po połowie od rodziców. Jeśli mamy wątpliwości co do liczby chromosomów u jakiegoś gatunku płodnego, pamiętajmy, że możemy sobie pomóc prostym równaniem:

$$1n + 1n = 2n$$

Czyli w przypadku człowieka:

$$23 \text{ chromosomy matki} + 23 \text{ chromosomy ojca} = 46$$

* Organizmem, który może być haploidem lub diploidem, są drożdże piekarnicze (*Saccharomyces cerevisiae*).

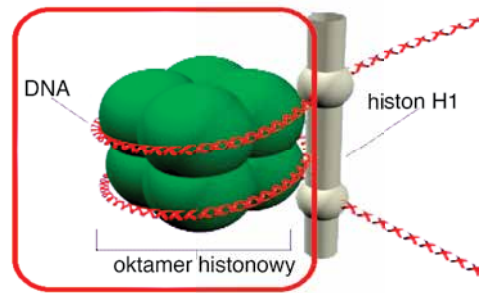

Drożdże piekarnicze

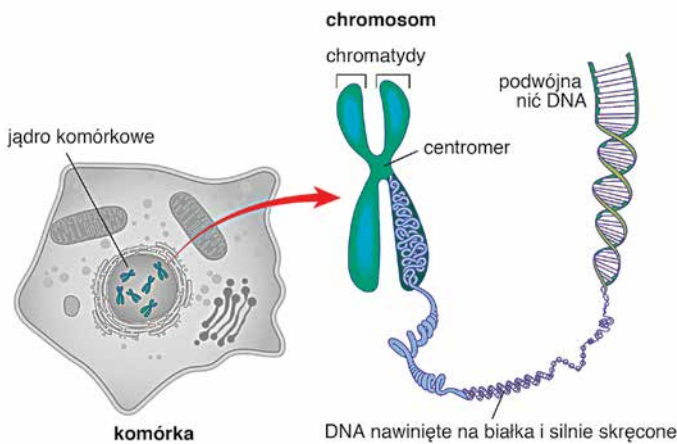
Chromosomy

W jądrze komórkowym eukariontów rolę materiału genetycznego pełni DNA – kwas deoksyrybonukleinowy. Występuje w postaci nici chromatynowych, które w połączeniu ze specyficznymi białkami jądrowymi budują chromosomy. Białka jądrowe to histony.

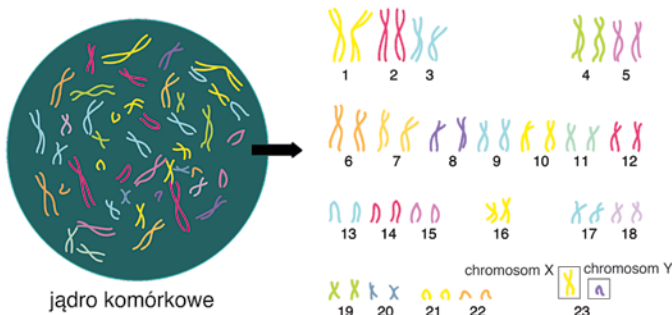
Nawinięta na histony nić chromatynowa (oktamer histonowy) tworzy nukleosom. Wielkość przeciętnego nukleosomu to około 200 zasad azotowych. Układ nici chromatynowych nawiniętych na histony przypomina paciorki na nitce.

Nukleosom;
kolorem zielonym oznaczono histony –
jest ich 8, stąd oktamer histonowy

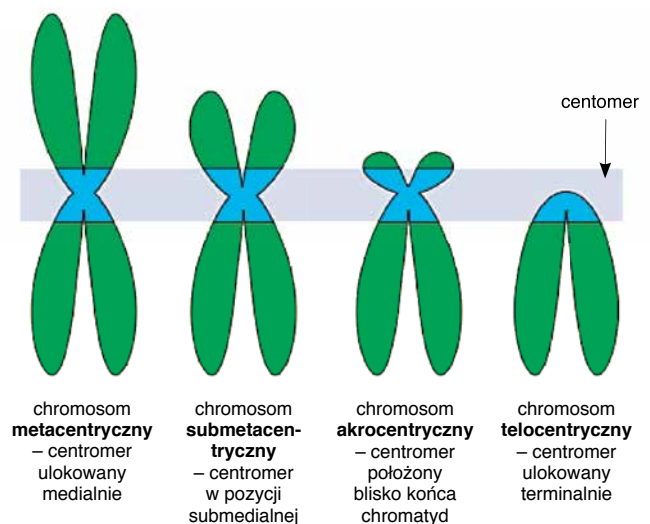
Nukleosomy tworzą oś chromosomu i warunkują jego stabilizację.

Chromosomy zbudowane są z dwóch chromatydów i centromeru (przewężenia pierwotnego) oraz przewężenia wtórnego, które odcina satelity (trabanty) na końcach chromatydów.

Ze względu na położenie centromeru chromosomy dzielimy na:

- metacentryczne
- submetacentryczne
- akrocentryczne
- telocentryczne

Autosomy i heterosomy

Jak już ustaliliśmy, człowiek (*Homo sapiens*) posiada 46 chromosomów. Stosujemy zapis $2n = 46$.

Pośród tych 46 chromosomów wyróżniamy:

- **autosomy** – chromosomy, które odpowiadają za cechy „ciała”,
- **heterosomy** (chromosomy płciowe) – warunkujące płę osobnika.

Człowieka charakteryzuje zapis:

22 p. a + XX płę żeńska oraz 22 p. a + XY płę męska

Występuje heterogametyczność męska, gdy osobnik płci męskiej posiada zestaw chromosomów XY albo X0, czyli różne, lub heterogametyczność żeńska, gdy osobnik żeński jest określany chromosomami XY lub X0.

Heterogametyczność męską reprezentują 2 typy determinacji płci:

- **Lygeus** – samica XX, samiec XY [człowiek, muszka owocówka, większość roślin i zwierząt]; płę potomstwa warunkuje samiec;
- **Protenor** – samica XX, samiec X0 [pluskwiaki, pasikoniki]; płę potomstwa warunkuje samiec.

Heterogametyczność żeńska jest również reprezentowana przez dwa typy determinacji płci:

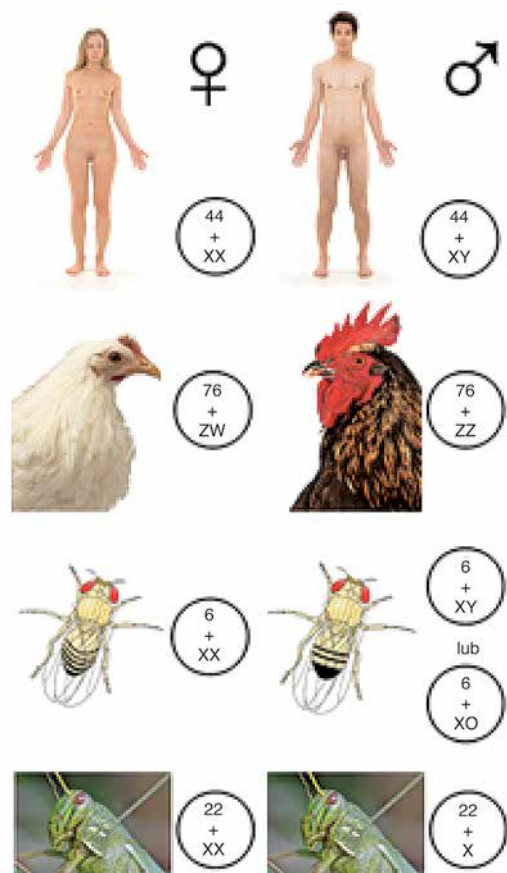
- **Abraxas** – samica XY, samiec XX [ptaki, gady, płazy oraz niektóre ryby]; płę potomstwa warunkuje samica;
- **Fumea** – samica X0, samiec XX [owady z rodzaju Fumea]; płę potomstwa warunkuje samica.

Inne sposoby determinacji płci:

- **temperaturowa** – płę potomstwa jest zależna od temperatury inkubacji zarodka [krokodyły, żółwie, niektóre jaszczurki];

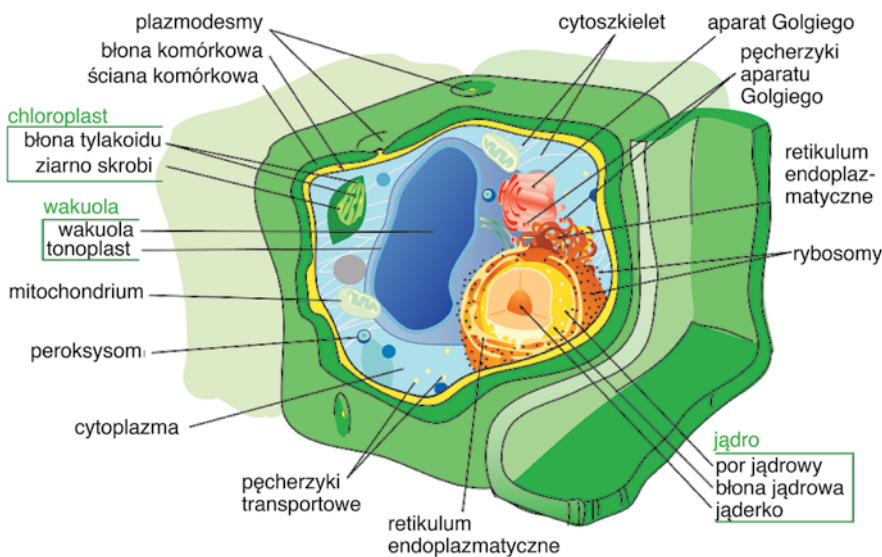
- **haploidalno-diploidalna** – płę potomstwa zależy od tego, czy rozwija się z zapłodnionych czy niezapłodnionych jaj [ten typ determinacji płci możemy znaleźć u błonkówek, np. pszczoły; u tych owadów samce (trutnie) powstają z jaj niezapłodnionych, posiadają $1n$ chromosomów].

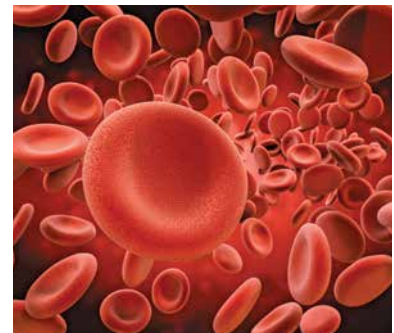
Liczba jąder w komórce

W zależności od liczby jąder komórkowych, wyróżniamy:

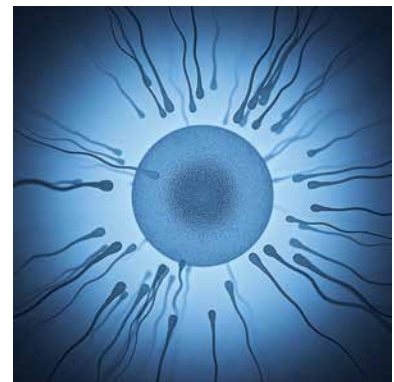
- **komórki jednojądrowe** – np. komórka mięśnia gładkiego człowieka, jajko kurze;
- **komórki dwujądrowe** – dikariotyczne, np. strzępka grzybni grzyba kapeluszowego, takiego jak pieczarka czy muchomor;
- **komórki wielojądrowe** – komórczaki, np. komórka mięśnia szkieletowego człowieka;
- **komórki bezjądrowe** – np. erytrocyt ssaka.

Komórka roślinna

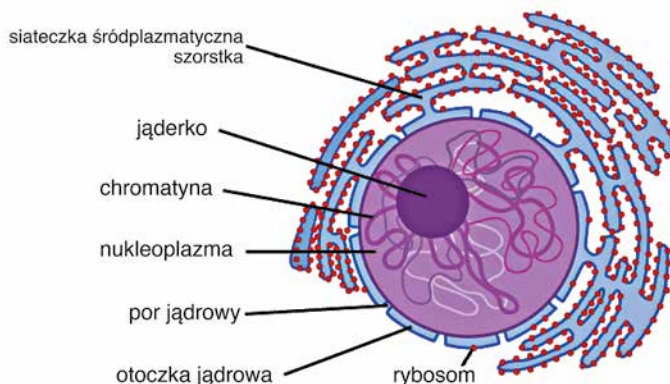

Erytrocyty

Komórka jajowa

Budowa jądra komórkowego

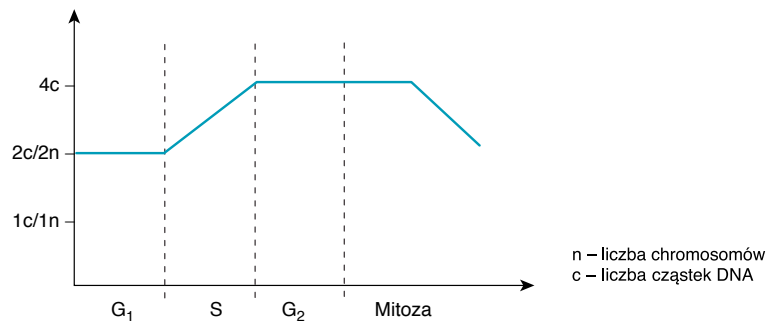
Podziały jądra komórkowego

Komórki dzielą się, dzięki czemu organizmy mogą wzrastać, regenerować się albo rozmnażać.

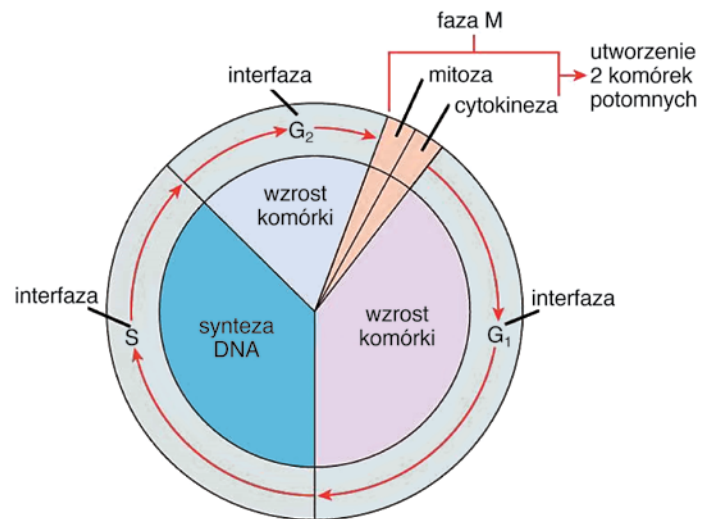
Podział komórki obejmuje dwa procesy. **Kariokinezę**, czyli podział jądra komórkowego, oraz **cytokinezę**, czyli podział **cytoplazmy** komórkowej. Jeśli w cyklu życiowym komórki wystąpią oba procesy, możemy mówić o skutecznym podziale. Jeśli dojdzie do zablokowania któregośkolwiek z nich, wtedy podział komórki jako taki nie zachodzi. Na zasadzie zablokowania cytokinezy komórkowej działają niektóre klasyczne leki przeciwnowotworowe, tzw. cytostatyki.

Cykl życiowy komórki

Na cykl życiowy komórki składa się kilka różnych faz. Najprościej możemy go przedstawić za pomocą wykresu.

Cykl życiowy komórki można też przedstawić za pomocą schematu.

Opis oznaczeń

Faza M – podział komórki.

Faza G_1 – następuje po podziale komórki. Zachodzą w niej procesy syntezy białek. Są to głównie białka budulcowe. Dochodzi również do podziału organelli autonomicznych (mitochondria, chloroplasty). Komórka przygotowuje się do replikacji materiału genetycznego.

Faza S – faza replikacji materiału genetycznego, czyli podwajanie jego ilości. W tej fazie są syntezowane histony, jako jedyne białka.

Faza G_2 – komórka przygotowuje się do podziału. Syntezowane są białka potrzebne do wytworzenia wrzeciona podziałowego (kariokinetycznego).

Fazy G_1 , G_2 , S – razem stanowią interfazę.